

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.52, Spring & Summer 2024, pp. 87-105

Received: 28/04/2024

Accepted: 16/10/2024

Comparing Najm al-Din Razi's and Ali Ibn Turke Esfahani's Mystical Schools with Emphasis on the Treatises *Love and Reason* and *Reason and Love* (*Monazerat Khams*)

Farshad Eskandari Sharafi

PhD Student of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
f.eskandarisharafi@ltr.ui.ac.ir

Hosein Aghahoseini

Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
h.aghahosaini@ltr.ui.ac.ir

Abstract

Accurate recognition of the works and thoughts of Islamic mystics is not possible without knowledge of their specific mystical traditions and methods, as their thought system is derived from the principles of the mystical tradition and the customs of their mystic school. This descriptive-analytical research, focusing on *Love and Reason* by Najm al-Din Razi, and *Reason and Love* (*Monazerat Khams*) by Ali Ibn Turke Esfahani, aims to specify the traditions and mystical schools related to these mystics based on the criteria of the first and second mystical traditions. The findings reveal that these two mystics are influenced by the first mystical tradition in their goal and approach. However, in other works of Najm al-Din Razi, signs of his inclination towards the second tradition can be seen. Najm al-Din Razi does not believe in the efficiency of reason in attaining knowledge, but Ali Ibn Turke's opinion is the opposite. Regarding the means of knowing and discovering knowledge, Najm al-Din Razi belongs to the first tradition, and Ali Ibn Turke to the second tradition. Love is a significant and widely used concept in *Love and Reason*, whose intended meaning is close to the first mystical tradition. "Inebriety" and "Ecstatic Expression", in *Reason and Love*, are concepts that share the same wording and meaning in both traditions. Mystical language, in Najm al-Din Razi's work is phrasal. However, in Ibn Turke's book, it is a combination of phrases and allusion.

Keywords: Love, Reason, Najm al-Din Razi, Ali Ibn Turke Esfahani, The First and Second Traditions.

* Corresponding author
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)
Eskandari Sharafi, F., & Aghahoseini, H. (2024). Comparing Najm al-Din Razi's and Ali Ibn Turke Esfahani's Mystical Schools with Emphasis on the Treatises *Love and Reason* and *Reason and Love* (*Monazerat Khams*). *Research on Mystical Literature*, 18 (1), 87-105.

10.22108/jpll.2024.141256.1831

Introduction

The various branches of thought that have emerged within Islamic mysticism, from the early days in the 2nd century to the onset of the 7th century, only differ in minor issues and mystical practices, with no variations in the core principles and foundations of mysticism. Therefore, all mystical schools and approaches that arose during this period fall under the umbrella of the first mystical tradition. However, at the beginning of the 7th century, there were significant changes in the principles and foundations of Islamic mysticism. As a result, the mystical schools that emerged after this time were fundamentally distinct from those that came before and are therefore associated with the second mystical tradition. This classification is based on the theory of the first and second traditions of mysticism, which divides the evolution of Islamic mysticism from its inception to the 7th century into two distinct traditions based on various criteria such as goals, methods, approaches, concepts, topics, and language. By considering this theory in the study of Islamic mysticism, we can gain a deeper understanding of the intellectual currents within Islamic mysticism, as mystics' thoughts, beliefs, and works are shaped by their mystical school and, on a broader scale, their mystical tradition.

The current study is based on the theory of the first and second mystical traditions. Therefore, Najm al-Din Razi and Ali Bin Turke Esfahani's mystical schools are compared in their two treatises *Love and Reason* and *Reason and Love*. Based on the mentioned criteria, the connection between these two mystics is revealed by the dual mystical traditions.

Review of Literature

In studies related to the history and evolution of Islamic mysticism, the theory of the first and second mystical traditions is a novel concept proposed by [Mirbaghri Fard \(2012\)](#). This theory criticizes and analyzes practical and theoretical mysticism, a conventional category in Islamic mysticism, deeming it non-scientific and invalid for various reasons. Instead, a scientific model is presented that divides Islamic mysticism into the first and second traditions. This division is based on a significant transformation that occurred in the principles and foundations of Islamic mysticism at the beginning of the 7th century, leading to a revolution in the mystical schools that followed. This scientifically grounded theory can play a crucial role in validating studies on the history and evolution of Islamic mysticism. Therefore, this study serves as a model for investigating and analyzing the mystical works of Najm al-Din Razi in his treatise *Love and Reason* and Ali Ibn Turke Esfahani in his treatise *Reason and Love*.

Razi's *Love and Reason* and Ibn Turke Esfahani's *Reason and Love* are significant and well-known works in Islamic mysticism with research potential. However, they have been largely overlooked, with only one study exploring Najm al-Din Razi's views on the categories of 'reason' and 'love' in his work *Love and Reason*. [Movahedi \(2009\)](#) demonstrated that in *Love and Reason*, reason is indeed valid, but its scope of perception is narrower compared to love.

The present study aims to shed light on the importance of these two works, in addition to recognizing the insights of Najm al-Din Razi and Ali Ibn Turke Esfahani based on *Love and Reason* and *Reason and Love*.

Methodology

This study uses a descriptive-analytical method and its data are taken from library documents and sources. The statistical community includes two treatises, Razi's *Love and Reason*, edited by [Tafazoli \(1988\)](#), and Ibn Turke Esfahani's *Reason and Love*, edited by [Jodi Nemati \(1996\)](#). The entire text of these two works is considered as the research sample. It should be noted that, in addition to the two mentioned treatises, other works by Najm al-Din Razi and Ali Bin Turke Esfahani have been used in the deeper analysis of some parts of the study. The study aims to assess the relationship between the mystical schools of Najm al-Din Razi and Ali Ibn Turke Esfahani, with dual mystical traditions, through their treatises. Accordingly, the research question is: 1) In the treatises *Love and Reason* and *Reason and Love*, which mystical tradition is consistent with the principles and foundations of the mysticism of Najm al-Din Razi and Ali Ibn Turke Esfahani?

Results

Knowing God and seeking perfection are the goals that can be seen in both Najm al-Din Razi's *Love and Reason* and Ali Ibn Turke Esfahani's *Reason and Love*. Such goals are based on the two pillars of man and God, understanding the relationship between them, which is related to the first mystical tradition. Obviously, these two treatises indirectly raise the issue of self-knowledge as a prelude to theology. Moreover, in addition to these two works, Najm al-Din Razi's "Foundation of the Universe" has been added. In Najm al-Din Razi's intellectual system, as presented in *Love and Reason* and his other works, the intellect is not portrayed as having the ability to know. However, Ali Ibn Turke Esfahani, in *Reason and Love* and his other works, considers the intellect an efficient tool for acquiring knowledge. The treatise *Love and Reason* leans towards the first mystical tradition in the field of cognition and knowledge.

While intellectual and narrative tools are mentioned, the reasons showcasing Najm al-Din Razi's inclination towards discovery and intuition as the sole means of knowledge are more convincing. On the other hand, in *Reason and Love* and other works of Ali Bin Turke Esfahani, evidence suggests that in addition to discovery and intuition, one should also utilize intellectual and narrative tools in cognition and knowledge. Therefore, Ali Ibn Turke Esfahani, in this regard, aligns more with the second mystical tradition. The approach of the studied treatises, in line with their goals, follows the first mystical tradition where knowledge is derived from the interactions between man and God, and the quality of mystical perceptions and discoveries. In some other works of Najm al-Din Razi, the mystical approach includes another pillar, called "Ontology". Love is a significant mystical concept in *Love and Reason*. The definition of this term in the treatise aligns with the common understanding of love in the first mystical tradition. The terms "Sukar" and "Shatah" are also important mystical concepts in *Reason and Love*, common in both the first and second mystical traditions in word and meaning. The language used in *Love and Reason* is phrasal due to its didactic aspect and the use of intellectual and narrative proofs. Conversely, the language in *Reason and Love* has features of the symbolic-allegorical parts of the work, despite also being phrasal because of the frequent use of intellectual and narrative methods.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هجدهم، شماره اول، پیاپی ۵۲، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص. ۸۷-۱۰۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۲/۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۲۵

مقایسه مشرب عرفانی نجم‌الدین رازی و علی بن ترکه اصفهانی (با تأکید بر رساله‌های «عشق و عقل» و «عقل و عشق» (مناظرات خمس))

فرشاد اسکندری شرفی^{ID}، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه

اصفهان، اصفهان، ایران

f.eskandarisharafi@ltr.ui.ac.ir

حسین آقاحسینی^{ID*}، استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

h.aghahosaini@ltr.ui.ac.ir

چکیده

شناخت دقیق آثار و اندیشه‌های عارفان اسلامی، بدون آگاهی از سنت و مشرب عرفانی خاص آنان امکان‌پذیر نیست؛ زیرا نظام اندیشگانی هر عارف برآمده از اصول و مبانی سنت عرفانی و نیز آداب و رسوم مشرب مربوط به اوست. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با هدف تعیین سنت و مشرب عرفانی حاکم بر دو رساله «عشق و عقل» نجم‌الدین رازی و «عقل و عشق» (مناظرات خمس) علی بن ترکه اصفهانی، بر پایه معیارهای دو سنت عرفانی اول و دوم، به مطالعه تطبیقی این دو اثر می‌پردازد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که هر دو عارف، از نظر غایت و هدف و رویکرد، متأثر از سنت اول عرفانی هستند؛ هرچند در دیگر آثار نجم‌الدین رازی، نشانه‌هایی از تمایل او، در این دو زمینه، به سنت دوم، دیده می‌شود. نجم‌الدین رازی به کارآمدی عقل در دستیابی به معرفت، اعتقادی ندارد؛ اما نظر علی بن ترکه، عکس اوست. به لحاظ ابزارهای شناخت و کشف معرفت، نجم‌الدین رازی به سنت اول و علی بن ترکه به سنت دوم تعلق دارد. «عشق»، مفهوم مهم و پُر کاربرد در رساله عشق و عقل است که معنای مدنظر آن در این رساله، به سنت نخست عرفانی نزدیک است. «سکر» و «شطح»، در رساله عقل و عشق نیز، از مفاهیمی است که در هر دو سنت، اشتراک لفظی و معنایی دارد. زبان عرفانی در رساله نجم‌الدین رازی، از نوع عبارت؛ اما در رساله علی بن ترکه ترکیبی از عبارت و اشارت است.

واژه‌های کلیدی

عشق، عقل، نجم‌الدین رازی، علی بن ترکه اصفهانی، سنت اول و دوم عرفانی.

* مسؤول مکاتبات

اسکندری شرفی، فرشاد، آقاحسینی، حسین. (۱۴۰۳). مقایسه مشرب عرفانی نجم‌الدین رازی و علی بن ترکه اصفهانی (با تأکید بر رساله‌های «عشق و عقل» و «عقل و عشق» (مناظرات خمس)). پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۸ (۱): ۸۷-۱۰۵.

۱. مقدمه

عرفان و تصوف اسلامی، صرف نظر از هر نوع منشأ و خاستگاه آن، جریانی خدانشناسانه است که در دوره اسلامی شکل گرفته است. این جریان در طول زمان، بر اثر آمیزش با اندیشه‌ها و معارف مختلف و نیز متأثر از رخداد‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... از حالت ساده زاهدانه و متعبدانه خود، به حوزه‌ای گسترده با شاخه‌های متنوع و آداب و رسوم گوناگون تبدیل شده است (مرتضوی، ۱۳۸۸، ج. ۱، ۴۹/۱-۵۰). یکی از مهم‌ترین مشخصات عرفان و تصوف، طریقه وصول به حقیقت و معرفت است. به اعتقاد پیروان این جهان‌بینی و جریان توحیدی، برخلاف اهل برهان، کشف حقیقت بیشتر از طریق ذوق و کشف و شهود و اشراق به دست می‌آید (زرین کوب، ۱۳۸۹، ص. ۹). وجود چنین اندیشه‌ای، در نزد عرفا و متصوفه، موجب شده که این گروه، عقل و فلسفه و استدلال‌ورزی‌های آن را مردود بشمارند و بیشتر آنها از پذیرش دلایل نقلی نیز امتناع بورزند (غنی، ۱۳۸۹، ج. ۱۷/۲). در واقع، اعتباری که عرفا و صوفیه برای شهود و مکاشفه قائل هستند و بی‌اعتنایی و نگاه طعنه‌آمیز آنان به روش‌های عقلی و فلسفی، یکی از مبانی و باورهای بنیادین عرفان و تصوف اسلامی است که در آثار عارفانه و صوفیانه، اعم از شعر و نثر، بازتاب بسیار دارد (راستگو، ۱۳۸۹، ص. ۲۴۷). در متون منظوم و منثور عرفا و صوفیه، متأثر از این باور بنیادین، عشق عرفانی و الهی، به‌عنوان نماینده تمام‌عیار کشف و شهود، «همواره با عقل روبروست؛ با او گفت‌وگو و مناظره و برابری می‌کند و در این مناظره و مبارزه همیشه عشق پیروز است و عقل را شکست می‌دهد» (سجادی، ۱۳۹۳، ص. ۲۹۵-۲۹۶). البته، باوجود مخالفتی که عرفا و صوفیه، نسبت به شیوه‌های عقلی و نقلی اظهار داشته‌اند، گروهی از آنان در تألیفات خود کوشیده‌اند تا به شیوه‌های منطقی و فلسفی مفاهیم خود را طرح کنند و به مخاطبان‌شان بقبولانند. نیز برای اثبات عقاید خود از ادله نقلی، بهره بسیار برده‌اند (غنی، ۱۳۸۹، ج. ۱۷/۲). این دوگانگی ریشه در آن دارد که در دو سنت اول و دوم عرفانی، روش و ابزار جست‌وجوی حقیقت، با هم متفاوت است. در سنت نخست عرفانی، یگانه‌ابزاری که شناخت را برای سالک میسر می‌سازد، کشف و شهود است؛ اما در سنت دوم عرفانی، ابزارهای شناخت بیشتر می‌شود و افزون‌بر کشف و شهود، شیوه‌های عقلی و نقلی را نیز در بر می‌گیرد (میرباقری‌فرد، ۱۳۹۴، ج. ۱۳/۲-۱۷).

مناظرات و گفت‌وگوهای میان عشق و عقل، دست‌مایه‌ای برای آفرینش رسالات و مقالات متعددی، با همین نام، در عرصه ادبیات عرفانی بوده است (سجادی، ۱۳۹۳، ص. ۲۹۵-۲۹۶). از جمله رسالات عرفانی که بر مبنای تقابل میان عشق و عقل به نگارش درآمده است، رساله‌های «عشق و عقل» نجم‌الدین رازی و «عقل و عشق» یا «مناظرات خمس» علی بن ترکه اصفهانی است. در این پژوهش، این دو رساله از نظر مشرب عرفانی نویسندگان آنها با هم مقایسه و تحلیل می‌شوند. الگویی که برای این بررسی استفاده شده است، برگرفته از نظریه «سنت اول و دوم عرفانی» است که برای نخستین بار در سال ۱۳۹۱، در قالب مقاله‌ای علمی-پژوهشی انتشار یافت. طبق این نظریه، مکتب‌ها و مشرب‌های عرفانی را می‌توان ذیل دو سنت اول و دوم عرفانی قرار داد. هر یک از این دو سنت، اصول و مبانی ویژه‌ای دارد و بازه زمانی خاصی از تاریخ عرفان اسلامی را در بر می‌گیرد (ن.ک: میرباقری‌فرد، ۱۳۹۱، ص. ۷۳-۸۳).

۱-۱ بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های عرفان اسلامی، تکثر و تنوع شاخه‌های فکری و عقیدتی آن است. این ویژگی همزاد عرفان اسلامی است؛ زیرا از همان آغاز عرفان اسلامی، یعنی نیمه دوم سده دوم، اختلاف آراء و تفاوت دیدگاهی که میان عرفا

وجود داشت، زمینه‌ساز رویش مشرب‌ها و مکتب‌های عرفانی گوناگون شد. نحله‌ها و جریان‌های عرفانی متنوعی که در ذیل عرفان اسلامی پیدا شد، از آغاز تا سده هفتم هجری در اصول و مبانی عرفانی با هم اشتراک نظر داشتند؛ اما آنچه که موجب تمایز این نحله‌ها و جریان‌های عرفانی از هم می‌شد، اختلافی بود که پیروانشان در فروع و آداب عرفان و تصوف داشتند. بنابراین، باتوجه به همانندی اصول و مبانی مشرب‌ها و مکتب‌های عرفانی موجود در این دوره، نیمه دوم سده دوم تا آغاز سده هفتم، آنها در ذیل یک سنت عرفانی قرار می‌گیرند که از آن به عنوان سنت اول عرفانی تعبیر می‌شود؛ اما در سده هفتم هجری، تحولاتی ریشه‌ای در حوزه اصول و مبانی عرفانی پدید آمد و بسترساز سنتی نوین در عرصه عرفان اسلامی شد که سنت دوم عرفانی خوانده می‌شود. بدیهی است که تفاوت این دو سنت عرفانی، مربوط به اصول و مبانی آنها، از جمله غایت و هدف، روش، رویکرد و... است. توجه به این دو سنت عرفانی و اصول و مبانی آنها، در زمینه مشرب‌پژوهی عارفانه، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا باتوجه به اختلافات متعدد و متنوعی که مشرب‌ها و مکتب‌های عرفانی در فروع و آداب تصوف با هم دارند، دستیابی به الگویی جامع از خلال این اختلاف‌ها که بتوان با آن به شناخت مشرب‌های مختلف پرداخت، امری دشوار است. بنابراین، بهتر است که نخست مشرب‌های عرفانی از نظر تعلق به سنت‌های دوگانه عرفانی بررسی شود و سپس به شناخت و تحلیل جزئیات آن مشرب‌ها پرداخته شود.

این پژوهش بر آن است تا با بررسی و تحلیل رساله‌های عشق و عقل نجم‌الدین رازی و عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، وابستگی مشرب عرفانی این دو عارف، به سنت اول یا دوم عرفانی را تعیین کند. در مواردی که این دو رساله گویای مسائل مورد نظر نبوده، با استفاده از برخی دیگر از آثار نجم‌الدین رازی و علی بن ترکه اصفهانی، به تبیین و تحلیل آنها پرداخته شده است.

۲-۱. شیوه و پرسش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر اسناد و منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. جامعه آماری و حجم نمونه پژوهش، تمام متن رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی، تصحیح تقی تفضلی (چاپ سوم: ۱۳۶۷) و نیز همه متن رساله عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، تصحیح اکرم جودی نعمتی (چاپ اول: ۱۳۷۵) است؛ اما برای اعتبارافزایی آن، در مواردی از برخی از آثار دیگر این دو نویسنده نیز استفاده شده است. اصلی‌ترین پرسش پژوهش اینک:

۱. مشرب عرفانی نویسندگان رساله‌های عشق و عقل نجم‌الدین رازی و عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، از نظر غایت و هدف، روش، رویکرد، مفاهیم و موضوعات و زبان عرفانی، متعلق به کدام سنت عرفانی است؟

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

پژوهش در متون عرفانی با پشتوانه ملاک‌های علمی و نظریه‌مند، راه را بر هرگونه قضاوت سطحی و ناصواب در حوزه عرفان، خواهد بست و منجر به شناخت دقیق آراء، اندیشه‌ها و مشرب عرفانی عرفای مختلف، جایگاه و نقش آنها در نظام عرفان اسلامی و فهم درستی از سیر تطور عرفان اسلامی خواهد شد. اهمیت پژوهش حاضر در آن است که بر رویکردی علمی و نظریه‌مدار، در حوزه عرفان اسلامی، اتکا دارد.

۴-۱. پیشینه پژوهش

با وجود اهمیتی که رساله‌های عشق و عقل، و عقل و عشق، در میان آثار نجم‌الدین رازی و علی بن ترکه اصفهانی دارد، اما تاکنون از نظر پژوهشی توجه شایانی به این دو اثر عرفانی نشده و تنها یک پژوهش به بررسی رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی اختصاص داشته است:

موحدی (۱۳۸۸)، دیدگاه شیخ نجم‌الدین رازی را درباره عقل و عشق، با تأکید بر رساله عشق و عقل او بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که این پندار رایج که غالب عرفا در ستیز با عقل بوده‌اند، نادرست می‌نماید. زیرا نجم‌الدین رازی، در رساله عشق و عقل، به اهمیتی که عقل در جایگاه واقعی خودش می‌تواند داشته باشد، اشاره کرده است. این جایگاه واقعی، پیش از ورود عقل به ساحت عشق است. بنابراین، اگر عقل قلمرو ادراکات خود را دریابد و از آن حد فراتر نرود، می‌تواند تا محدوده‌ای که برای او تعریف شده است، راهگشای سالکان باشد.

لازم به ذکر است که تاکنون پژوهشی در راستای «تحلیل تطبیقی مشرب عرفانی در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی و عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی»، صورت نگرفته است.

۲. مبانی نظری

نظریه سنت اول و دوم عرفانی بر پایه پنج اصل پدید آمده است. این اصول غایت و هدف، روش، رویکرد، موضوعات و مفاهیم و زبان عرفانی است. در این نظریه، هر مشرب و مکتب عرفانی که در طول تاریخ عرفان اسلامی به وجود آمده باشد، بر مبنای اصول نامبرده، سنجش پذیر است و از این رهیافت امکان تعیین وابستگی آن به یکی از دو سنت اول و دوم عرفانی فراهم می‌شود. در ذیل، هریک از این اصول، به اختصار، تبیین می‌شود.

۱. غایت و هدف: معرفت و کمال، منتهای مقصودی است که در هر دو سنت عرفانی اول و دوم برای سالک در نظر گرفته شده است؛ اما این هدف در سنت یکم، در قالب چهارچوبی خاص معنا می‌یابد و از این نظر با سنت دوم تفاوت دارد. در سنت نخست عرفانی، معرفت و کمال، بر پایه دو مقوله انسان و خدا و آنچه که بین آنها در جریان است، بنیان نهاده شده است. بدین معنا که هر سالکی که می‌خواهد به معرفت و کمال دست یابد، از شناخت انسان و خدا و روابطی که میان انسان و خدا می‌تواند وجود داشته باشد، ناگزیر است. این نوع فرایند معرفت، در مفهوم حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربه»، خلاصه می‌شود؛ اما در سنت دوم عرفانی با افزوده شدن عنصر هستی به آنها، عناصر کمال و روابط میانشان نیز بیشتر می‌شود. در این حالت، عارف برای معرفت حقیقی، افزون بر شناخت خود، به درک حقیقت دیگر عناصر هستی نیز، نیازمند است. به همین سبب، متناسب با مفهوم حدیث نبوی «اللهم ارنی الاشیاء كما هی»، می‌کوشد تا در ماورای عناصر هستی، وجود خدا را دریابد. بنابراین در سنت دوم، معرفت و کمال، بر اساس مقولات سه گانه انسان، هستی و خدا و نیز روابط سه گانه انسان-هستی، هستی - خدا و انسان - خدا، پایه‌ریزی شده است (میرباقری فرد، ۱۳۹۴، ج. ۹/۲-۱۰).

۲. روش: از جمله وجوه تمایز دو سنت عرفانی، ابزارهای شناخت آنهاست. در سنت نخست عرفانی، معرفت حقیقی، صرفاً با ابزار کشف و شهود به دست می‌آید و هر نوع ابزار دیگری غیر از آن، ناکارآمد و شناخت حاصل از آن، فاقد اعتبار است. سنت دوم عرفانی، با تعدد و تنوع ابزارهای شناخت همراه است. در این سنت، کشف و شهود همچنان ابزاری اصیل و مطمئن به شمار

می‌آید، ضمن آنکه از دو ابزار دیگر، یعنی براهین عقلی و نقلی نیز استفاده می‌شود (میرباقری‌فرد، ۱۳۹۴، ج. ۱۳/۲-۱۷).

۳. رویکرد: در سنت‌های عرفانی، غایت و هدف، دستیابی به معرفت است. بدیهی است که روش‌های استفاده‌شده در این دو سنت، باید به گونه‌ای باشد، که امکان کسب معرفت را برای سالک فراهم آورد. معرفت‌محوری سنتین عرفانی در هدف و روش، موجب شده تا رویکرد این دو سنت نیز که در پیوند با هدف و روش تعریف می‌شود، از نوع معرفتی باشد؛ اما اختلاف در ارکان و ابزار معرفتی، در سنت اول و دوم عرفانی، رویکرد این سنت‌ها را نیز از هم متمایز کرده است. مطابق رویکرد سنت نخست عرفانی، حصول معرفت بر چگونگی تعاملات عرفانی انسان و خدا و کمیت و کیفیت ادراکات عرفانی انسان در این رابطه، استوار است. این در حالی است که در سنت دوم عرفانی، به سبب توسعه عناصر معرفتی و روابط آنها، عارف با رویکردی متفاوت روبروست که بر طبق آن، شناخت معرفت از رهیافتی انسان‌شناسانه و هستی‌شناسانه به دست می‌آید (میرباقری‌فرد، ۱۳۹۱، ص. ۷۹).

۴. موضوعات و مفاهیم: تفاوتی که در سه اصل غایت و هدف، روش و رویکرد، در دو سنت اول و دوم عرفانی وجود دارد، زمینه ساز ناهمانندی در موضوعات و مفاهیم این دو سنت شده است. البته منظور آن نیست که همه موضوعات و مفاهیم دو سنت با هم متفاوت هستند؛ بلکه پاره‌ای از موضوعات و مفاهیم سنت اول و دوم عرفانی مشترک است و پاره‌ای دیگر صرفاً به سنت دوم اختصاص دارد. ناگفته نماند که موضوعات و مفاهیم مشترک، خود بر دو گونه است؛ نخست آنهایی که در دو سنت لفظ و معنای مشترک دارند و دوم موضوعات و مفاهیمی که در دو سنت، در لفظ مشترک، اما در معنا و مفهوم متفاوت است (میرباقری‌فرد، ۱۳۹۴، ج. ۱۷/۲-۲۰).

۵. زبان عرفانی: یکی از معیارهایی که شناخت دقیق مشرب‌ها و مکتب‌های عرفانی را فراهم می‌سازد، زبان عرفانی و مطالعات مربوط به آن است. حوزه عرفان، همانند هر حوزه معرفتی دیگر، با زبانی ویژه و انحصاری به طرح و تشریح تعالیم و آموخته‌های خود می‌پردازد؛ اما متأثر از پاره‌ای عوامل، زبان عرفانی، پیوسته دارای تحولات و پیچیدگی‌های مختص به خود بوده است (میرباقری‌فرد، ۱۳۹۴، ج. ۲۰/۲-۲۲).

۳. بحث و بررسی

نجم‌الدین ابوبکر عبدالله بن محمد بن شاه‌اور الاسدی الرّازی، معروف به «دایه» و متخلص به «نجم»، از مشاهیر متصوفه نیمه نخست قرن هفتم و از جمله نویسندگان معروف آن عهد به شمار می‌رود که در کشف حقایق و شرح دقایق توانایی تمام داشته است. مهم‌ترین اثر این نویسنده، کتابی عرفانی با عنوان *مرصاد العباد من المبدء الی المعاد* است. اثر معروف دیگر نجم‌الدین رازی، *رساله معیار الصدق فی مصداق العشق*، معروف به *رساله عشق و عقل* است که آن را در پاسخ به پرسش‌های دوگانه یکی از دوستانش نگاشته است (صفا، ۱۳۹۰، ج. ۱۱۸۹/۲-۱۱۹۶؛ جامی، ۱۳۹۰، ص. ۴۳۷). خواجه صابن‌الدین علی بن محمد ترکه اصفهانی، از دانشمندان قرن هشتم و نهم هجری و از خاندان مشهور ترکه اصفهان است که از او تألیفات عرفانی متعددی به فارسی و عربی بر جای مانده است. مهم‌ترین اثر او شرح *فصوص الحکم ابن عربی* است. از دیگر آثار علی بن ترکه اصفهانی، *رساله عقل و عشق* یا *مناظرات خمس* است که در نگارش آن متأثر از داستان‌های رمزی ابن سینا (حی بن یقظان، *رساله الطیر و سلامان و ايسال*) و نیز

آثار سهروردی همچون *مونس العشاق*، *آواز پر جبرئیل*، *عقل سرخ* و *قصه الغریبه الغریبه*، بوده است (ن.ک: صفا، ۱۳۹۲، ج. ۴۸۹/۴-۴۹۱؛ میرباقری فرد، ۱۳۹۴، ج. ۲۰۲/۲-۲۰۴).

پس از بررسی و مقایسه دو رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی و عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، از نظر مشرب عرفانی و بر پایه معیارهای غایت و هدف، روش، رویکرد، مفاهیم و موضوعات و زبان عرفانی، نتایج به دست آمده در ادامه پژوهش، ارائه و تحلیل می‌شود.

۱-۳. غایت و هدف

در بخش‌هایی از رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی، غایت و هدف سالک، معرفت حق تعالی و خوض کردن در علم الهی خوانده شده است (ن.ک: نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۴۷، ۵۲). با این حال، اشاره مستقیمی درباره ارکان آن نشده است؛ اما با توجه به تأکید بسیاری که نجم‌الدین رازی، بر خلقت خاص انسان و جایگاه و اهمیت او در نظام آفرینش داشته است، به نظر می‌رسد که این عارف، خواسته است به صورت غیرمستقیم مخاطب خود را متوجه ارزش و مقام وجودی انسان سازد تا با شناخت خود و نیز شناخت خداوندی که چنین مقامی به او بخشیده است، مسیر کمال و معرفت را بی‌ماید. یادآوری ماجرای خلقت خاص انسان و برتری او بر دیگر خلایق، بارها در این کتاب مطرح شده است:

«همچنین وجود آدم بیضه صفت «انی جاعل فی الارض خلیفه» بود، چه بیضه به حقیقت خلیفه مرغ باشد. بنگر که چه شریف مرغی بود که پوست بیضه آن را این عزت بخشیده و این خلعت فرمود که «خمرت طینه آدم بیدی اربعین صباحاً» و زرده وی را گفت: «و نفخت فیه من روحی». و هنوز این مرغ در بیضه بود که به جملگی ملائکه مقرب خطاب رسید که اگر چه شما طاوسان حظایر قدسید و بر شاخسار سدره بلبلان خوش نوای «و نحن نسبح بحمدک و نقصدس لک»، اما آدم بیضه سیمرغ قاف عزتست و آن سیمرغ خلیفه من و سلطان شماست پیش بیضه گل مهره او سجده کنید که: «اسجدوا لآدم» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۸۳-۸۴).

طرح این گونه مباحث، در رساله عشق و عقل که مقام واقعی انسان را برای مخاطب تداعی می‌کند، موجب تنبیه او و تأمل در راستای شناخت خویش برای تحصیل معرفت خواهد بود.

مطالعه برخی دیگر از آثار نجم‌الدین رازی، از جمله *مرصادالعباد* و *مرموزات اسدی در مزمورات داودی*، شناخت دقیق‌تری در این زمینه به دست می‌دهد. در این آثار، نجم‌الدین رازی نسبت به ارکان معرفت و کمال، رویکردی دوگانه دارد. او در مواردی پایه‌های معرفت و کمال را منحصر به دو رکن انسان و خدا و پیوند میان این دو می‌داند. از جمله، در آغاز *مرصادالعباد* که می‌گوید: «چون نفس انسان که مستعد آینگی است تربیت یابد و به کمال خود رسد ظهور جملگی صفات حق در خود مشاهده کند، نفس خود را بشناسد که او را از بهر چه آفریده‌اند. آنکه حقیقت «من عرف نفسه فقد عرف ربه» محقق او گردد» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۹۱، ص. ۳).

اما در بخش‌هایی از این دو کتاب، بر سه عنصر انسان، هستی، خدا و روابط سه‌گانه بین آنها، به عنوان لوازم معرفت و کمال، تصریح می‌کند. برای نمونه، در فصل هفدهم از باب سوم کتاب *مرصادالعباد*، آمده است: «و گاه بود که صفای دل به کمال رسد و حجب شفاف شود، و اراثت «سنریهم آیاتنا فی الافاق و فی انفسهم» پدید آید. اگر در خود نگرده همه حق ببیند و اگر در موجودات نگرده در هر چه نگرده در آن حق را ببیند. چنانکه آن بزرگ گفت «ما نظرت فی شیء االا و رأیت

الله فيه». و چون حجب برخیزد بکلی و مقام شهود بی واسطه میسر شود، گوید «ما نظرت فی شیءٍ اَلا و رأیتُ الله قبله» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۹۱، ص. ۳۰۵). این عبارت، با تفاوتی جزئی، در *مرموزات اسدی در مرموزات داودی*، تکرار شده است (ن. ک: نجم‌الدین رازی، ۱۳۵۲، ص. ۳۱-۳۲).

باتوجه به مطالب یادشده، باید گفت در *رساله عشق و عقل*، از هستی و شناخت آن در راستای خداشناسی، سخنی به میان نیامده و معرفت منوط به دو رکن انسان و خدا و پیوند میان آنهاست و براین اساس باید غایت و هدفی را که مورد نظر صاحب این رساله بوده است، مطابق سنت نخست عرفانی دانست؛ اما در سطحی وسیع تر و بر پایه برخی دیگر از آثار نجم‌الدین رازی، گاهی رکن هستی و دو پیوند انسان-هستی و هستی-خدا، به ارکان معرفت و پیوندهای میان آنها، افزوده می‌شود. از این حیث، نجم‌الدین رازی در مجموع به سنت نخست عرفانی تعلق دارد؛ اما نشانه‌هایی از گرایش او به سنت دوم عرفانی نیز دیده می‌شود. به نظر می‌رسد که این دوگانگی، مربوط به دوره حیات نجم‌الدین رازی باشد که مقارن با دوره گذار از سنت نخست عرفانی به سنت دوم عرفانی بوده است. به همین دلیل، در آثار این عارف، در برخی از معیارها، ضمن پایبندی به سنت نخست، نشانه‌هایی از سنت دوم نیز مشاهده می‌شود.

در *رساله عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی*، همانند *رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی*، غایت و هدفی که برای سالک متصور شده است، معرفت و کمال انسان و گذار وی از مراتب پایین به درجات والای عرفانی و درخور شأن اوست. علی بن ترکه اصفهانی در گوشه‌هایی از *رساله عقل و عشق*، این مسئله را به مخاطب خود خاطر نشان کرده است. در قسمتی از کتاب با عنوان «توجه نمودن سلطان عشق و فرستادن برید الهام»، می‌خوانیم که:

«می‌باید که در غفلت آبادِ رَضُوا بِالْحَيَوِهِ الدُّنْيَا» نشینی و پشت بر مَتَکای «وَاطْمَأَنُوا بِهَا» زنی؛ بلکه بر پای طلب بایستی و کمر خدمت سلطان عشق در میان جان بندی تا به میامن النفات اقبال آیات او از حضيض نقص به اوج کمال ترقی کنی و از درکات بُعد به درجات قرب فایز گردی» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۴۳).

در این رساله، همچون *رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی*، بارها یکی از باورهای بنیادین عرفانی، یعنی آفرینش ویژه‌ای که خدا از انسان داشته و او را با اعزاز و اکرام تمام، جانشین خودش در زمین قرار داده، ذکر شده است تا ضمن توجه انسان به مقام ممتاز خود در خلقت، از این رهگذر او را به شناخت خود و ورود به مسیر کمال و ساحت معرفت رهنمون سازد. این موضوع در صفحات آغازین کتاب، این گونه بیان شده است:

«این، حضرت قدسی شعار بزرگی است که باوجود آنکه منشیان دیوان ازل به پروانه قضا نفاذ بارگاه جلال، مثال تفویض خلافت ربع مسکون به اسم حقایق رسم او نوشته منشور ایالتش را به طغرای «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» موشح ساختند و مسند سیادت خطه عالم را به شرف تمکین و جلوس او آراسته به چهار بالش «إِنَّا مَكْنَا لَهُ فِي الْأَرْضِ» مزین گردانیدند طباق افلاک را به اعزاز مقدم و اکرام مورد همایونش به تیرات نجوم و ثواقب سیارات آذین بستند و عرصه خاک را به بساط اخضر زواهر و فرش ملون ریاض تزیین دادند و مواكب ملاً اعلی و وفود ملائکه مطهره را با تواضع سجود به استقبال قدوم و وصول او فرستادند. چهل صباح ظهور، ایادی جمال و جلال به اصابع کونین احاطت عقول و طبایع، در تخمیر طینت حقیقت دفیئه او بود تا مستأهل خلعت «وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» گشت و مستعد دولت «فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» آمد. و «مَعَ جَلَالِهِ هَذَا الشَّانِ وَنَبَاهِهِ أَمْرِهِ فِي أَقْطَارِ حُدُودِ الْإِمْكَانِ» هرگز گرد دامن گردون‌نوردش به گرد

دعوی سلطنت و استقلال آلوده نگشت؛ بلکه ابدالدهر در مقام عبودیت استاده گردن انقیاد و طواعیت از حمل اعباء تکالیف و مؤن نکشید» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۳).

باین حال، در این رساله همانند رساله عشق و عقل، نشانی از هستی‌شناسی و ارتباط آن با انسان‌شناسی و خداشناسی، یافت نمی‌شود. بنابراین، معرفت و کمال از بطن همان دو رکن انسان و خدا و روابط آنها که در سنت نخست تعریف شده است، بیرون می‌آید. این موضوع با تأمل در دیگر آثار علی بن ترکه اصفهانی نیز، اثبات پذیر است. در سایر آثار علی بن ترکه اصفهانی، همانند رساله عقل و عشق، معرفت از بطن دو رکن انسان و خدا و تعامل دوطرفه آنها به دست می‌آید و عنصر هستی در این رابطه، دخیل نیست (برای نمونه، ن.ک: علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۵۱، ص. ۲۸۵).

در مجموع، دیدگاه نجم‌الدین رازی و علی بن ترکه اصفهانی، نسبت به مقوله غایت و هدف، در سطح رساله‌های عشق و عقل، و عقل و عشق، هم در کلیت غایت و هدف و هم در ارکان که منحصر به دو رکن خدا و انسان و تعامل میانشان است، مشترک است و با سنت نخست عرفانی همخوانی دارد؛ اما در سطح دیگر آثار این دو عارف، نجم‌الدین رازی، برخلاف علی بن ترکه اصفهانی، گاه ارکان غایت و هدف را، انسان، هستی، خدا و روابط سه‌گانه بین آنها می‌داند که مربوط به سنت دوم عرفانی است.

در دو سنت عرفانی، در مبحث معرفت و شناخت، جایگاه و ارزشی که برای عقل در نظر گرفته شده، مغایر با هم است. این موضوع را در دو رساله مورد پژوهش و نیز دیگر آثار نجم‌الدین رازی و علی بن ترکه اصفهانی می‌توان بررسی کرد. نجم‌الدین رازی در رساله عشق و عقل، نسبت به شناختی که دستاورد عقل باشد، نظری منفی دارد، به این معنا که او برای ادراک عقل محدوده‌ای مشخص قائل شده است؛ درحالی‌که، معرفت حقیقی فراتر از این محدوده است و به ابزاری دیگر نیازمند است تا به درستی شناخته شود (برای نمونه، ن.ک: نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۴۶-۴۸، ۵۱-۵۴، ۶۱-۶۵، ۶۸-۷۴، ۹۸). این موضوع در دیگر آثار نجم‌الدین رازی، هم نمود دارد. به‌نحوی که در بخش‌های گوناگون کتاب *مرصادالعباد*، خواننده بایستی کفایتی عقل در شناخت و معرفت الهی روبرو است. در فصل دوم از باب دوم این کتاب، آمده است:

«اما عقل، روح را همچون حوا آمد آدم را، که از پهلوی چپ او گرفتند. درین معنی اشارتی لطیف است. آنجا چون زنان از پهلوی چپ بودند خواجه علیه الصلوه و السلام فرمود: «شاووهن و خالفوهن» با زنان در کارها مشورت کنید و هرچه ایشان گویند خلاف آن کنید که رأی راست آن باشد، زیرا که زنان از استخوان پهلوی چپ‌اند کژ باشند، هر رأی که زنند رأی راست ضد آن باشد. اینجا نیز عقل از پهلوی چپ روح است با او در معرفت ذات و صفای باری جل جلاله مشورت باید کرد و هرچه ادراک او بدان رسد و فهم او دریابد از ذات و صفات باری جل جلاله، بدانکه حضرت عزت از آن منزّه است و به خلاف آن است که عقل ادراک کنه ذات و صفات او کند بلکه ذات او هم بدو توان دانست، چنانکه فرمود: «عرفت ربی بربی و لو لا فضل ربی ما عرفت ربی» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۹۱، ص. ۵۱).

علی بن ترکه اصفهانی، برخلاف نجم‌الدین رازی، برای معرفت عقلی، اعتبار قائل است. اعتقاد به شناخت از مجرای عقل و دلایل عقلی، هم در بخش‌هایی از رساله عقل و عشق (برای نمونه، علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۸-۳۹) و هم در دیگر آثار علی بن ترکه اصفهانی مشهود است (برای نمونه، ن.ک: علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۵۱، ص. ۴-۶).

شیخ نجم‌الدین رازی در چند قسمت از رساله عشق و عقل، درباره روش دستیابی به معرفت، سخن گفته است؛ اما سخنان او متضمن نوعی تناقض در این باره است. این عارف گاهی کشف و شهود را ابزار اصیل شناخت معرفی کرده و گاهی نیز در کنار آن، از وجود دیگر ابزارها، یعنی عقل و نقل، صحبت کرده است. افزون بر این، با تأمل در متن رساله عشق و عقل و تحلیل آن بر اساس قراینی غیرصریح، گونه‌ای ناهماهنگی در روش معرفت‌یابی مورد نظر نجم‌الدین رازی، به ذهن خواننده متبادر می‌شود. برای تشریح این موضوع و البته رسیدن به یک جمع‌بندی نهایی، ابتدا مواردی از متن رساله که بیانگر صراحت کلام شیخ در روش کسب معرفت مورد نظر اوست، آورده می‌شود. در ادامه نیز نشانه‌هایی غیرصریح مربوط به روش دستیابی به معرفت، از رساله عشق و عقل، تبیین و تحلیل خواهد شد. نجم‌الدین رازی، در آغاز رساله عشق و عقل، پیش از آنکه به پرسش‌های دوستش، درباره شرح کمال عشق و عقل و وجود تضاد میان این دو و تقسیمات عقل، پاسخ دهد، تصریح می‌کند که:

«به حقیقت بیاید دانست که به مجرد نظر عقل و دلائل عقلی، این مشکلات را حل نتوان کرد. نظری باید که بعد از نور ایمان مؤید باشد به تأیید خصوصیت روح خاص که نص کلام باری بدان مسطور است که «کتب فی قلوبهم الایمان و اَیْدیهم بروح منه» و به تشریف اراءت «سنریهم آیاتنا فی آفاق و فی انفسهم» از مکاشفات و مشاهدات حضرتی مشرف باشد تا حقیقت حقیقت هر یک از عقل و عشق را بیان تواند کرد که «حتی یتبین لهم انه الحق» همچنان که مبین این کلمات و عجیب این سؤالات می‌باید که از طوری به طوری و رای عقل بهره‌مند باشد تا بیان این حقایق تواند کرد. مستمع نیز می‌باید که از این عالم بهره دارد تا نور ایمانی که بدان مصدق و مدرک این حقایق تواند شد» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۳۷-۳۸).

شیخ در این عبارت، حل سؤالات و مشکلاتی را که از او پرسیده شده است، فراتر از حد عقل و دلائل عقلی می‌داند و پاسخ آنها را تنها به شیوه کشف و شهود امکان‌پذیر می‌داند. او همچنین، تأکید می‌کند برای آنکه فرایند پرسمان به صورت کامل و همه‌جانبه انجام پذیرد، باید تمامی افراد مرتبط با پرسمان، یعنی پرسنده، پاسخ‌دهنده و نیز شنونده، از ابزار کشف و شهود، که درک حقایق مربوط به سؤالات را ممکن می‌سازد، بهره‌مند باشند. این دیدگاه نجم‌الدین رازی، در این بخش از رساله عشق و عقل، همسو با روش عارفان سنت اول عرفانی است که در آن، صرفاً برای ابزار کشف و شهود ارزش و اعتبار قائل بودند و دیگر ابزارها در نزد آنان جایگاهی نداشت (میرباقری فرد، ۱۳۹۴، ج. ۱۳/۲-۱۴).

در فصل سوم رساله عشق و عقل، شیخ نجم‌الدین رازی، ابیاتی از خود نقل کرده است که با تأمل در بیت آغازین آن می‌توان فهمید که شیخ مدعی آن بوده که این ابیات از رهاورد کشف و شهود بوده است:

دوشم سحرگهی ندای حق به جان رسید	کای روح پاک، مرتع حیوان چه می‌کنی؟
تو نازنین عالم عصمت بدی کنون	با خواری و مذلت عصیان چه می‌کنی؟
پرورده حظائر قدسی، به ناز وصل	این جا اسیر محنت هجران چه می‌کنی؟
خو کرده‌ای به زقه الطاف حضرتی	سرگشته در تصرف دوران چه می‌کنی؟
تو صافی الست بربک چشیده‌ای	با دردی و ساوس شیطان چه می‌کنی؟
زندان روح، تن بود ار هیچ عاقلی	غافل چنین نشسته به زندان چه می‌کنی؟
تو انیس با جمال و جلالم گرفته‌ای	وحشت‌سرای عالم انسان چه می‌کنی؟
در وسعت هوای هویت پریده‌ای	در تنگنای عرصه دو جهان چه می‌کنی؟
بر پر سوی نشیمن اول چو باز شاه	چون بوم خس نه‌ای، تو به ویران چه می‌کنی؟

(نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۵۷-۵۸)

آنچه در متن رساله عشق و عقل، می‌تواند دلیلی غیرصریح بر توجه شیخ به روش کشف و شهود باشد، برتری عشق بر عقل است که در بخش‌هایی متعدد از متن این رساله نمود یافته است؛ زیرا عشق از عالی‌ترین مظاهر روش کشف و شهود است (میرباقری‌فرد، ۱۳۹۴، ج. ۱۴/۲). از جمله موارد تقابل عشق و عقل و برتری عشق بر عقل در رساله یادشده آن‌جاست که شیخ نجم‌الدین رازی می‌گوید:

«در این مقام رونده جز به زمام کشتی عشق و قدم ذکر و بدرقه متابعت نتواند رفت که «قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی يحببکم الله». عقل را اینجا مجال جولان نیست؛ زیرا که عتبه عالم فناست و راهبر نیستی محض است و عقل را سیر در عالم بقاست» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۶۱).

نقد و نکوهشی که نجم‌الدین رازی در چند جای از رساله عشق و عقل، از فلاسفه و حکما کرده است، دلیلی دیگر بر گرایش این عارف به روش کشف و شهود است: «هر بیضه‌ای که بی‌تریت مرغ خواهد که طیران کند چون فلاسفه خود را در اسفل سافلین شبهات اندازد و بخیالات فاسد خود را هلاک کند» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۹۳).

باوجود آنکه شیخ نجم‌الدین رازی در مواردی از رساله عشق و عقل، به صورت صریح و غیرصریح، تنها کشف و شهود را برای شناخت معتبر می‌داند؛ اما در بخش‌هایی از رساله او، خلاف این مسئله مشاهده می‌شود. شیخ در فصل چهارم کتاب خود، به وضوح وجود روش‌های عقلی و نقلی را در کنار کشف و شهود، از ضروریات شناخت می‌داند: «و چون ما را به براهین عقلی و نقلی و کشفی محقق است فساد اقوال فاسد بعضی در اصطلاح لفظ عقل نه به محل خویش آن مقالات محالات را اعتباری نمی‌نهییم» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۷۰).

همچنین نجم‌الدین رازی در این رساله، عملاً از روش‌های عقلی و نقلی برای تبیین، تشریح و تفهیم مطالب عرفانی موردنظر خود، سود برده است. آن‌گونه که در بخش‌های بسیاری از رساله عشق و عقل به استدلال‌های منطقی و آیات و احادیث و اخبار برای استحکام و اثبات کلام خود، تمسک جسته است. عبارت زیر، نمونه‌ای از متن رساله عشق و عقل است که در آن نجم‌الدین رازی، با ترکیب دو روش عقلی و نقلی، به اظهارنظر خود پرداخته است:

«پس چنان که شخص انسانی منبئی است از ذات روح محلّ هر صفتی از شخص انسان منبئی است از آن صفت روح را چنان که چشم محلّ بینایی است از آنکه روح موصوف است به صفت بینایی دل به حقیقت محلّ ظهور عقل آمد و منبئی است از آنکه روح موصوف است به صفت عقل چه عقل دانش محض است و دانش را دانایی باید که صفت دانش به ذات آن موصوف قائم باشد چنان که حق تعالی عالم است و علم صفت اوست و به ذات او قائم اشارت «انی جاعل فی ارض خلیفه» بدین معنی است. یعنی: چنان که قالب خلیفه روح است تا صفات روح را آشکارا کند و به نیابت و خلافت روح در عالم شهادت بر کار شود روح خلیفه حق است تا صفات حق آشکارا کند و به نیابت و خلافت وی در عالم غیب و شهادت به روح و قالب بر کار باشد» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۵۰).

بر مبنای آنچه ارائه شد، به نظر می‌رسد اگرچه نجم‌الدین رازی گاه در متن رساله عشق و عقل به روش‌های عقلی و نقلی به عنوان ابزارهای شناخت، اشاره کرده و نیز مهم‌تر از آن، در عمل این دو شیوه را در متن رساله خود به کار بسته است؛ وجود قراین مستقیم و غیرمستقیم متعدد در متن رساله عشق و عقل و برخی دیگر از آثار این عارف، که بر اهمیت

و انحصار کشف و شهود، به عنوان تنها ابزار شناخت، تصریح دارد، گواهی بر آن است که نجم‌الدین رازی در این زمینه، در شمار عارفان سنت نخست عرفانی است.

در رساله *عقل و عشق* علی بن ترکه اصفهانی نیز درباره روش شناخت و معرفت‌یابی، اشاراتی دیده می‌شود. در بخش آغازین کتاب، هنگامی که نخستین مناظره میان نمایندگان عشق و عقل، یعنی نغمه و خیال، صورت می‌گیرد؛ خیال، نغمه را که نماینده عشق است، به دلیل بی‌بهرگی از براهین عقلی و نقلی نکوهش می‌کند و گفته‌های او را صنوف اکاذیب و فنون اباطیل می‌خواند:

«تو در چنین حضرتی، زبان جسارت کشیدی بدون مستندی از قوانین نقلی و براهین عقلی، به صنوف اکاذیب و فنون اباطیل، خود را هدف تیر تعبیر فضلالی عصر ساختی؛ اما خفت مزاج و سستی رأی، شیمه قوم شماست «از تو غریب نیست این»، «این‌ها ز تو آید این چنین‌ها تو کنی» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۴).

نغمه، پس از شنیدن این حرف‌ها، به نزد عشق بازمی‌گردد و عشق این بار یکی از اعیان اهل کمال خود، یعنی کلام را به مناظره با عقل و اطرافیان او می‌فرستد. از توصیفی که علی بن ترکه اصفهانی، درباره کلام، ارائه می‌دهد، معلوم می‌شود که این فرستاده عشق، افزون بر کشف و شهود، از قابلیت براهین عقلی و نقلی نیز برخوردار بوده است:

«در حال، یکی از اعیان اهل کمال، کلام نام که سجاده کرامت بر هوا انداختی و آن را مطیبه سالک‌نورد مطالب ساختی و حقایق نقلی و عقلی و دقایق کشفی و ذوقی به تقریرات سحرآفرین پرداختی، به رسالت نصب کرده طلب داشتند که یک چند رفع عمامه تعیین کرده سجاده تجرد و انفراد می‌باید گذاشت و در زی اهل قلم و ارباب کتابت درآمد جمعی که در پیغوله غوایت متمرّد گشته‌اند از ضلالت آباد غیاهب بغی به دارالسلام هدایت و بغیت دعوت کرد» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۴).

این گونه نشانه‌ها در متن رساله *عقل و عشق*، می‌تواند بیانگر روش مورد نظر علی بن ترکه اصفهانی، در شناخت و کسب معرفت باشد. به این معنی که نویسنده رساله *عقل و عشق*، ضمن پابندی به روش کشف و شهود، روش‌های عقلی و نقلی را برای شناخت لازم دانسته است. البته، اگر عشق، نماینده تمام‌عیار روش کشف و شهود در نظر گرفته شود (میرباقری فرد، ۱۳۹۴، ج. ۱۴/۲)، با وجود غلبه عشق بر عقل در این کتاب (ن.ک: علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۵۶-۶۳)؛ این گونه برداشت می‌شود که علی بن ترکه اصفهانی تنها به روش کشف و شهود اعتقاد داشته و دیگر روش‌ها از نظر او مردود بوده است؛ اما با کندوکاو در شیوه نگارش این رساله، مشخص می‌شود که نویسنده آن، متأثر از اندیشه‌های سنت دوم عرفانی، به استفاده از روش‌های عقلی و نقلی در کنار کشف و شهود، باور داشته است. مناظراتی که میان نمایندگان عشق و عقل جریان می‌یابد، عرصه‌ای برای استفاده از براهین عقلی و منطقی و حجت‌های نقلی، از سوی نویسنده بوده است؛ رویه‌ای که در تمام متن کتاب مشاهده می‌شود. برای نمونه، هنگامی که باصره می‌خواهد به تعظیم شأن خود و تحقیر سمع پردازد، این گونه دلیل‌مند، او را تحقیر می‌کند:

«باصره چون دید که سخنان سمع از سر تجبر و تکبر می‌آید، گفت: مایه مفاخرت تو بر من ندانم چیست و این زیاده‌سری و عظومت از کجاست. اولاً، درین ایوان اعتدال بنیان انسانی که به اشارت معرف «أحسن تقویم» هر کس را جایی و جاهی معین گشته، پیشگاه صفة ظهور که جای اعیان مجلس و صدور باشد متکای من است و مطالعه لطایف

جمال که قصارای مطالب و مآرب ارباب کیاست آن است کار من. و ثانیاً آنکه، اختیار مشاقّ مسافرت و انتهاج طریقهٔ سیر و سلوک که راه مسترشدان مراقی فضل و افضال و نشان و ایافتگان جواهر کمال است، دأب این سرگشته است. و چون خدمت سمع هرگز پای ارادت از گوشهٔ انزوا بیرون نهاده و نمی‌نهد، هر آینه به امثال این کلمات رعونت‌انگیز معذور بود و این لاف‌های عُجب‌آمیز ازو عجب ننماید. و ثالثاً آنکه، غایت مرتبه‌ای که حوزهٔ ادراک تو بدان رسد و مجال قوّت تصرف تو گردد، یک دو فرسخ بیش نخواهد بود و از مرکز کرهٔ خاک تا محیط فلک‌الافلاک، میدان تیغ و قلم من است. و رابعاً آنکه، نصیب من همیشه از خوانچهٔ قرب و مائدهٔ حضور است و قسم تو همه از مطبخ بُعد و دیگ غیبت» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۸۰-۸۱).

سمع نیز، پس از شنیدن این سخنان باصره، سعی می‌کند که با آوردن دلایلی متقن، به او پاسخ دهد و دیدگاه خود را به او تلقین نماید (ن. ک: علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۸۲-۸۳). گذشته از براهین، استفاده از شواهد و دلایل نقلی در رسالهٔ عقل و عشق، به وفور یافت می‌شود. آن گونه که در هر صفحه از کتاب، دست کم یک برهان نقلی برای قوام‌بخشیدن به سخن نویسنده دیده می‌شود و برحسب بسامد بسیار این ویژگی، می‌توان آن را از ویژگی‌های سبکی رسالهٔ عقل و عشق، قلمداد کرد. در بخش کوتاهی از گفت و گوی تقابلی خیال و کلام، خیال در ضمن سخنان خود خطاب به کلام، بارها از ادلهٔ نقلی بهره می‌جوید:

«اگر وضع والی شما به قانون شرایع منطبق است و بر منہج قویم عدالت راست، «قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» و اگر به طریق تسلط و تعسف پیش می‌آیند و منکر شرایع هدایت آیات و حکم براهین مبینات می‌شوند، هر آینه بر ما واجب و لازم گردد که سپر جهاد بر سر کشیده کمر کارزار دربندیم و در مقام مقابله بایستیم و هر چند شما را تصور غلبه باشد، اما ما را امید بر فحوای «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ» و اتق است که آیات «نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ» از آیات «كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً» لایح گردد» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۹).

کوتاه سخن آنکه، علی بن ترکه اصفهانی، از نظر روش شناخت، در شمار عارفان سنت دوم عرفانی است؛ زیرا این عارف از سویی با تسلط بر منابع نقلی شریعت، بر آن بوده تا در هر فرصتی از متن رسالهٔ خود، آیه و حدیثی متناسب با کلام خود بگنجانند و از سویی دیگر با واقع‌بینی و انصافی که در ارزیابی عقل و روش فیلسوفان داشته، از عقل نظری با مقدمات یقینی و طریق استدلال، به عنوان یکی از راه‌های رسیدن انسان به توحید استفاده کرده است. البته او معتقد است که در این راه شبهات فراوانی وجود دارد که نیل به مقصد را دشوار می‌سازد و بهتر آن است که از راه‌های مطمئن‌تری استفاده کرد. از این روست که این عارف، عقل محض و فلسفهٔ مشاء را زمانی قابل اعتماد می‌داند که قرین با امداد الهی و نورافشانی وحی باشد (جودی نعمتی، ۱۳۷۵، ص. ۱۲-۱۳).

۳-۳. رویکرد

رساله‌های عشق و عقل نجم‌الدین رازی و عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی که غایت و هدفشان همسو با سنت نخست عرفانی است، رویکردشان نیز متناسب با این سنت است. البته رویکرد نجم‌الدین رازی در دیگر آثار او، گاهی به سمت سنت دوم گراییده می‌شود و به زعم او معرفت الهی، مبنایی انسان‌شناسانه و هستی‌شناسانه می‌یابد. برای نمونه در فصل هشتم، از باب سوم کتاب *مرصادالعباد*، این موضوع مشهود است: «... چون روح از لباس بشریت بیرون آمد، و آفت

تصرف وهم و خیال ازو منقطع شد، هرچ در ملک و ملکوت است برو عرضه دارند، تا در ذرات آفاق و آینه انفس جمله بینات حق مطالعه کند» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۷).

۳-۴. موضوعات و مفاهیم

۳-۴-۱. عشق (در رساله عشق و عقل)

محبت، که جمله احوال عالیه عرفانی بر آن بنا نهاد شده است (عزالدین کاشانی، ۱۳۸۹، ص. ۵۶۸) در اصطلاح صوفیان، نوعی رابطه دوجانبه، از نوع دوست داشتن، بین خدا و بندگان خاص اوست؛ به گونه‌ای که بر طبق آن، خداوند بندگان خاص خود را دوست می‌دارد و بندگان خاص خدا نیز، متقابلاً ذات حق را دوست می‌دارند. محبت در درجات عالیه خود، که صوفیان آن را «عشق» می‌خوانند، گرایش روح است به جانب مبدأ و مصدر خود یا به تعبیری دیگر، کوشش بنده برای پاسخ‌دهی به کشش حق است (رجایی بخارایی، ۱۳۹۰، ص. ۵۸۹، ۵۹۱). در باور عرفا، اساس خلقت انسان، با محبت حق همراه بوده و قوی‌ترین جلوه محبت الهی نصیب انسان شده است و برتری انسان بر سایر مخلوقات، ریشه در همین موضوع دارد. اگر این محبت موجود در وجود انسان، به نهایت کمال خود، یعنی عشق بینجامد، انسان را به کمال و منشأ محبت خواهد رساند (یوسف‌پور، ۱۳۸۰، ص. ۱۸۴-۱۸۵؛ رجایی بخارایی، ۱۳۹۰، ص. ۶۱۲).

در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی، به دفعات، به باورداشت عرفانی آفرینش انسان که توأم با محبت الهی بوده، اشاره شده است (برای نمونه، ن. ک: نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۵۶). نجم‌الدین رازی، در رساله عشق و عقل، پس از آنکه عشق را نتیجه محبت حق می‌داند، به دسته‌بندی درجات محبت می‌پردازد و از بالاترین درجه آن، که مخصوص آدمی است، یاد می‌کند (ن. ک: نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۷۴-۷۵). عشق مهم‌ترین واژه در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی است و غالباً از آن به‌عنوان پیش‌برنده سالک در سیر منازل سلوک، تعبیر شده است (ن. ک: نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۶۴).

کارکرد غالبی که نجم‌الدین رازی، برای اصطلاح عشق، در رساله عشق و عقل، در نظر گرفته، به سنت اول عرفانی، نزدیک‌تر است؛ زیرا عشق در معنای محرک اصلی و کششی که سالک را از تبتل تا مقامات فنا، برمی‌کشد و بالا می‌برد، بیشتر در سنت اول عرفانی مطرح بوده است (کیانی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۳-۱۲۴).

۳-۴-۲. سکر و شطح (در رساله عقل و عشق)

از جمله موضوعات و مفاهیم عرفانی که در رساله عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، نظر مخاطب را به خود معطوف می‌دارد، «سکر» و «شطح» است. سکر در واژه، معنی مستی می‌دهد؛ اما در تعبیر صوفیانه‌اش، عبارت از ترک قیود ظاهری و باطنی و توجه به حق است (سجادی، ۱۳۶۲، ص. ۲۶۷). این اصطلاح، از مفاهیم مهم و اختلاف‌انگیز عرفان اسلامی است (هجویری، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۹-۲۸۵)؛ به گونه‌ای که خط مرزی میان دو مکتب عرفانی عمده در قرن سوم، یعنی خراسان و بغداد، با التزام یا عدم التزام بدان مشخص می‌شود. پیروان مکتب خراسان، سکر را مبنای رسیدن به کمال و حقیقت می‌دانستند و در نظر آنان هوشیاری و اعتدال سبب کندی و مایه ملال بود؛ اما در سوی مقابل، بغدادیان بر این باور بودند که با صحو می‌شود مسیر کمال را پیمود (دهباشی و میرباقری‌فرد، ۱۳۹۴، ج. ۷۰/۱؛ یوسف‌پور، ۱۳۸۰، ص. ۲۴۶-۲۴۷؛ رجایی بخارایی، ۱۳۹۰، ص. ۲۵۹).

شطح نیز از اصطلاحات خاص عرفاست که در لغت به معنی حرکت و در اصطلاح عرفانی خود، به منزله حرکت و بی‌قراری دل است، هنگام غلبه وجد و بیان آن حالت به عباراتی که در نظر غیراهل غریب و نامفهوم می‌نماید. تاحدی که گاه ظاهر آن عبارات ناپسندیده و خلاف ادب و شریعت به نظر می‌آید (رجایی بخارایی، ۱۳۹۰، ص. ۳۶۷). از این رو، شطح، محصول سکر است. در بخشی از رساله عقل و عشق با عنوان «استیلاي نشوات سکر بر حقیقت عاشق و شطحیدن او» آمده است که عاشق پایبندی به آداب و اصول و مبانی را که طریقه صحو است کنار می‌گذارد و به سکر می‌گراید و زبان به بیان شطح می‌گشاید:

«عاشق چون مرتبه خویش از حسیض در کات ذلّ و محنت، به اوج درجات عزّ و دولت صاعد دید و قامت احوال خود را به خلع اوصاف حمیده و استقامت اوضاع پسندیده آراسته یافت و ابواب مراقی مقاربت و مخاطبت گشاده، تتالی اقداح افراح و تتابع نشأت نشوات، ارکان تمکّن و اصول و مبانی آدایش را متزلزل گردانید و تاره صدمات طلایع سکر، قهرمان «صبر» و اجناد آداب اوراد را منهزم گردانیده به صنوف شطحیات و انواع افتخاریات، تاج مفاخرت بر سر مباهات می‌نهاد» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۹۳-۹۴).

اصطلاح سکر و شطح که در رساله عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی آمده است، از مفاهیم عمومی با اشتراک لفظی و معنایی، میان دو سنت اول و دوم عرفانی است.

۳-۵. زبان عرفانی

رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی، اثری مخاطب‌محور است؛ زیرا نویسنده، بنابر تصریح خود، در آغاز کتاب، این رساله را در پاسخ به پرسش‌های یکی از دوستانش نگاشته است (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۳۶-۳۷). بنابراین، نظر به اینکه هدف او از تقریر این رساله، برطرف کردن ندانسته‌های سائل است، متن رساله یادشده بیشتر جنبه آموزشی و تعلیمی دارد و به این اعتبار، زبان عرفانی به کاررفته در آن، از گونه عبارت است. دلیلی دیگر که براساس آن می‌توان فهمید که زبان عرفانی رساله عشق و عقل، از نوع عبارت است، استفاده از استدلال و برهان‌های عقلی و نقلی در ارائه و انتقال مفاهیم و مبانی عرفانی است (ن.ک: میرباقری فرد و محمدی، ۱۳۹۵، ص. ۲۰۳).

از ویژگی‌های بارز زبان این رساله، استفاده از تمثیل مرغ و بیضه و مضمون‌پردازی‌های نغز با آن، در بخش پایانی رساله، برای تبیین موضوع مهم عرفانی هبوط آدم از عالم علوی به عالم سفلی و صعود دوباره او به جایگاه اصلی خود است (نجم‌الدین رازی، ۱۳۶۷، ص. ۸۳-۱۰۰).

سبک نثری رساله علی بن ترکه اصفهانی از نوع فنی است. در این گونه نثر، زبان بر محتوای آن برتری دارد و از این رو، این نوع نثر از رسالت اصلی کلام منثور که تفهیم و تفاهم و انتقال پیام به صورتی مستقیم است، فاصله می‌گیرد و با طرح پیام به نحوی غیرمستقیم، با زبانی مخیل و تصویری و در هاله‌ای از صنایع ادبی، به شعرگونگی می‌گراید (ن.ک: شمیسا، ۱۳۹۰، ص. ۹۲؛ رستگار فسایی، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۶-۱۵۱). به بیانی دیگر، در نثر فنی، نویسنده خبری مختصر را با بیانی مفصل و از طریق وصفی طولانی به خواننده عرضه می‌کند. از این رو، روش کلام در نثر فنی، اطناب است که در آن الفاظ، لغات، ترکیبات و تعابیر بسیار برای بیان مفاهیم و معانی اندک آورده می‌شود و در عمل، نثر فنی به عرصه‌ای برای

نمایش تبحر و اقتدار نویسنده در انتخاب واژگان و تلفیق و تنظیم آنها تبدیل می‌شود (ن.ک: شمیسا، ۱۳۹۰، ص. ۹۲، ۱۰۲؛ خطیبی، ۱۳۹۰، ص. ۵۷-۶۰؛ رستگار فسایی، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۸). نثر رساله عقل و عشق نیز، تحت تأثیر همین ویژگی نثر فنی، سرشار از گونه‌های صور خیال همچون تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز و صنعت‌های گوناگون ادبی از جمله جناس، تناسب، تضاد، تلمیح، ترصیح، سجع و موازنه است. آمیزش نثر این رساله با آیات و احادیث و امثال و اشعار فارسی و عربی، از دیگر خصایص آن است (میرباقری فرد، ۱۳۹۴، ج. ۲/۲۰۳-۲۰۴)؛ به شکلی که در متن این اثر، ۷۶ آیه قرآن، ۱۴ حدیث، ۲۸۴ بیت فارسی و ۱۲۸ بیت عربی استفاده شده است. البته این مختصات نثر رساله عقل و عشق خود به پیوند خواننده با آن آسیب زده است؛ زیرا در آن معانی عرفانی نه به صراحت، که در زیر پوششی از لفاظی‌های غیرضروری پنهان شده است و فهم آن از سوی مخاطب دشوارتر شده است. ناگفته نماند که رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی نیز از مختصات نثر فنی به دور نمانده است؛ اما چون این مختصات نمودی کم‌رنگ دارد، مانع ارتباط مخاطب با متن اثر نیست.

رساله عقل و عشق، از نظر زبان عرفانی، دوجبهی است. زبان عرفانی این اثر، از طرفی به دلیل کاربرد ادله و براهین و ارجاع به مبانی عقلی و نقلی که در تمام متن این رساله، مشهود است، از نوع عبارت است؛ اما از طرف دیگر، چون به شیوه‌ای رمزی-تمثیلی نوشته شده است، دارای ویژگی‌های زبان اشارات نیز هست. آن گونه که در بخش‌هایی از رساله، مفاهیمی به صورتی رمزی بیان شده است. از جمله این بخش‌ها، هنگامی است که عقل از مولود و پادشاه و کار نغمه می‌پرسد و نغمه در جواب، نژاد خود، یعنی صوت را این گونه رمزآمیز معرفی می‌کند:

«گفت: ما گروهی چشم‌نشین باشیم صاحب حطّ و ترحال و برداشت و فروداشت. هر جا که هوایی دلکش آید و گوشه‌ای نزه باشد، محلّ ماست و هر مجلسی که زمزمه رودی رود و آوازه سرودی، منزل ما. قوم ما از نجار صوت باشند. ما دوازده برادریم از یک مادر و پدر؛ همه به هم مانیم الا هر یک زبانی دانیم و جمله در یک خانه به سر بریم الا هر یک راهی سپریم. هر چند خراباتی نامیم الا مناجاتی سرانجامیم. اگر ساز مجلس لهُو ما سازیم با ذاکران حلقه جدّ هم آوازیم. و اگر چه در دیر زُهبان به ناقوس قسیس بر آیم، در مساجد اسلام بر منابر اعلان هم ماییم...» (علی بن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵، ص. ۳۰-۳۱).

۴. نتیجه‌گیری

نتایج به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که در هر دو رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی و عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، غایت و هدف، شناخت و معرفت الهی و کسب کمال است؛ اما این مهم بر پایه توجه به خویشتن و خدا، شناخت این دو عنصر و درک تعاملات بینشان معنا می‌یابد. از این رو، مثنوی دو رساله مورد پژوهش، تابع سنت نخست عرفانی است. البته مقوله خودشناسی، برای خداشناسی و تحصیل معرفت، در این رساله‌ها، به صورت مستقیم بیان نشده است؛ اما براساس قراین موجود در متن دو رساله، قابل درک است. نجم‌الدین رازی، در رساله عشق و عقل و علی بن ترکه اصفهانی، در رساله عقل و عشق، بر آن بوده‌اند تا با طرح این موضوع عرفانی که انسان خلیفه خدا در زمین و اشرف مخلوقات است، جایگاه ارجمند انسان را در نظام آفرینش، به مخاطب متذکر شوند و از این طریق، انگیزه لازم را برای خودشناسی و به تبع آن خداشناسی، در او ایجاد نمایند. ناگفته نماند که در دیگر آثار نجم‌الدین رازی، هستی و پیوند آن با انسان و خدا، نیز از ضروریات غایت و هدف در نظر گرفته شده است. سنجش کارکرد عقل در حصول معرفت، در

آثار نجم‌الدین رازی و علی بن ترکه اصفهانی، با دیدگاه متضاد این دو عارف در این زمینه همراه است. نجم‌الدین رازی عقل را در درک معرفت ناتوان می‌داند؛ اما علی بن ترکه اصفهانی به نقش مؤثر عقل در دریافت معرفت، معتقد است. از نظر ابزار کارآمد شناخت و معرفت، در دو رساله عشق و عقل، و عقل و عشق، باید گفت که اگرچه نجم‌الدین رازی گاهی از شگردهای عقلی و نقلی در رساله عشق و عقل سخن به میان آورده و نیز در عمل برای تقریر مطالب خود، در این رساله، از ادله عقلی و نقلی سود جسته است؛ اما یادکرد متعدد کشف و شهود و رجحان آن بر روش‌های عقلی و نقلی، در رساله عشق و عقل و برخی دیگر از آثار نجم‌الدین رازی، گویای آن است که در نظر این عارف، معرفت و شناخت مطمئن، صرفاً از مجرای کشف و شهود به دست می‌آید. برتری نماینده کشف و شهود، یعنی عشق، در متن رساله عشق و عقل نیز از شواهدی است که باورمندی نجم‌الدین رازی را به کشف و شهود تأیید می‌کند. بنابراین، این عارف در رساله عشق و عقل، از نظر روش‌شناسی، بیشتر به جانب سنت اول عرفانی گرایش دارد؛ اما در رساله عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، وضعیتی غیر از رساله عشق و عقل مشاهده می‌شود. در این رساله نیز در نهایت عشق است که بر عقل چیره می‌شود؛ اما در ضمن مناظراتی که میان نمایندگان عشق و عقل در جریان است، به سخنان نمایندگان عشق که صرفاً متکی به کشف و شهود و عاری از دلایل عقلی و نقلی است، انتقادهای اساسی وارد می‌شود. کار بست حجت‌های عقلی و دلیل‌مند و البته استفاده پُرشمار علی بن ترکه اصفهانی از شواهد نقلی، در رساله عقل و عشق، نشانگر توجه این نویسنده به برهان‌های عقلی و نقلی، در کنار کشف و شهود است. این موضوع در دیگر آثار علی بن ترکه اصفهانی هم مصداق دارد. بر پایه آنچه گفته شد، علی بن ترکه اصفهانی، در رساله عقل و عشق، ابزار شناختی و معرفتی خود را از مبانی سنت دوم عرفانی برگرفته است. رویکرد موردنظر در رساله‌های عشق و عقل، و عقل و عشق نیز، متأثر از غایت و هدف آنهاست. در هر دو رساله، غایت و هدف به سنت اول عرفانی متمایل است. بنابراین، رویکرد آنها نیز پیرو اصول سنت اول عرفانی است که در آن معرفت، محصول تعاملات دوجانبه میان انسان و خدا و چندی و چونی حالات عرفانی است. البته بر حسب برخی دیگر از آثار نجم‌الدین رازی، مقوله هستی‌شناسی به چرخه رویکرد عرفانی این عارف، اضافه می‌شود. در رساله عشق و عقل، اصطلاح عرفانی خاصی که مورد تأکید نویسنده باشد، «عشق» است. نجم‌الدین رازی، در این رساله، مکرراً از کیفیت آفرینش انسان که از امتیاز ویژه محبت الهی برخوردار بوده است، یاد می‌کند. او در رساله خود، پس از آنکه محبت را به مراتبی تقسیم می‌کند، برترین نوع آن را همانی می‌داند که به انسان اختصاص داده شده است. در اندیشه عرفانی نجم‌الدین رازی، در رساله عشق و عقل، عشق جاذبه و کششی است که انسان با اتکا به آن می‌تواند منازل سیر و سلوک را از آغاز تا انتها پیماید. عشقی که در رساله عشق و عقل نجم‌الدین رازی با مشخصات و اوصافی این گونه به کار رفته است، بیشتر در ذیل مفاهیم سنت اول عرفانی قرار می‌گیرد. در رساله عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی نیز، اصطلاحی عرفانی که جلب نظر می‌کند، دو مفهوم سکر و شطح است. به نظر می‌رسد که این دو اصطلاح، از جمله مفاهیمی است که در سنتین عرفانی، اشتراک لفظی و معنایی دارد. زبان عرفانی رساله عشق و عقل، با در نظر گرفتن این مفروضات که این رساله در پاسخ به پرسش‌های یکی از دوستان نجم‌الدین رازی ایراد شده و متضمن نوعی تعلیم و آموزش است و نیز استفاده از براهین عقلی و نقلی در متن آن، از نوع عبارت است. در سوی مقابل، زبان در رساله عقل و عشق علی بن ترکه اصفهانی، ترکیبی از هر دو گونه عبارت و اشارت است. در این رساله، با وجود اینکه

استفاده از روش‌های عقلی و دلایل نقلی فراوان است و به این اعتبار باید زبان آن را از نوع عبارت دانست؛ اما به لحاظ اینکه رساله یادشده، به‌شکلی رمزی-تمثیلی تحریر شده است و بخش‌هایی از آن نیز وجهی نمادین دارد، زبان آن از نوع اشارت می‌نماید.

منابع

- جامی، عبدالرحمن بن احمد (۱۳۹۰). *نفحات الانس من حضرات القدس* (محمود عابدی، مصحح و مقدمه‌نویس). سخن.
- جودی نعمتی، اکرم (۱۳۷۵). *مقدمه بر عقل و عشق یا مناظرات خمس*. میراث مکتوب.
- خطیبی، حسین (۱۳۹۰). *فن نثر در ادب پارسی*. زوار.
- دهباشی، مهدی، و میرباقری فرد، سید علی اصغر (۱۳۹۳). *تاریخ تصوف* (ج. ۱). سمت.
- راستگو، سید محمد (۱۳۸۹). *عرفان در غزل فارسی*. علمی و فرهنگی.
- رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۹۰). *فرهنگ اشعار حافظ*. علمی.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۹۲). *انواع نثر فارسی*. سمت.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹). *ارزش میراث صوفیه*. امیرکبیر.
- سجادی، سید جعفر (۱۳۶۲). *فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. طهوری.
- سجادی، سید ضیاءالدین (۱۳۹۳). *مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف*. سمت.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۰). *سبک‌شناسی نثر*. میترا.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۹۰). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی* (ج. ۲-۳). فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۹۲). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی* (ج. ۴). فردوس.
- عزالدین کاشانی، محمود بن علی (۱۳۸۹). *مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه* (جلال‌الدین همایی، مصحح). زوار.
- علی بن ترکه اصفهانی (۱۳۵۱). *چهارده رساله فارسی از صابن‌الدین علی بن محمد ترکه اصفهانی* (سیدعلی موسوی بهبهانی و سیدابراهیم دیباجی، مصححان). تقی شریف رضایی.
- علی بن ترکه اصفهانی (۱۳۷۵). *عقل و عشق یا مناظرات خمس* (اکرم جودی نعمتی، مصحح). میراث مکتوب.
- غنی، قاسم (۱۳۸۹). *بحث در آثار و افکار و احوال حافظ: تاریخ تصوف در اسلام و تطورات و تحولات مختلفه آن از صدر اسلام تا عصر حافظ* (ج. ۲). زوار.
- کیانی، خدیجه، محمدی فشارکی، محسن، و براتی، محمود (۱۴۰۱). *مشرب عرفانی شاه‌داعی‌الله شیرازی*. پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۶(۲)، ۱۱۵-۱۳۲. <https://doi.org/10.22108/jpl.2022.128907.1619>
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۸۸). *مکتب حافظ: مقدمه‌ای بر حافظ‌شناسی* (ج. ۱). توس.
- موحدی، محمدرضا (۱۳۸۸). *عقل در کوی عشق: دیدگاه شیخ نجم‌الدین رازی درباره عقل و عشق*. پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۱۱(۱)، ۱۶۷-۱۹۴. https://pfk.qom.ac.ir/article_190.html
- میرباقری فرد، سید علی اصغر (۱۳۹۱). *عرفان عملی و نظری یا سنت اول و دوم عرفانی؟ (تأملی در مبانی تصوف و عرفان*

اسلامی). پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۶(۲)، ۶۵-۸۸.

https://jpll.ui.ac.ir/article_16417.html

میرباقری فرد، سید علی اصغر (۱۳۹۴). تاریخ تصوف: سیر تطور عرفان اسلامی از قرن هفتم تا دهم هجری (ج. ۲). سمت.
میرباقری فرد، سید علی اصغر، و محمدی، معصومه (۱۳۹۵). عبارت و اشارت در زبان عرفانی. پژوهشنامه عرفان، ۸(۱۵)،

۱۹۳-۲۱۶. <http://erfanmag.ir/article-1-418-fa.html>

نجم‌الدین رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۵۲). مرموزات اسدی در مزمورات داودی (محمدرضا شفیعی کدکنی، گردآورنده). موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مکه گیل.

نجم‌الدین رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۶۷). رساله عشق و عقل (معیارالصدق فی مصداق‌العشق) (تقی تفضلی، مصحح). علمی و فرهنگی.

نجم‌الدین رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۹۱). مرصادالعباد (محمدامین ریاحی، گردآورنده). علمی و فرهنگی.

هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۹۲). کشف‌المحجوب (محمود عابدی، مصحح و مقدمه‌نویس). سروش.

یوسف‌پور، محمد کاظم (۱۳۸۰). نقد صوفی: بررسی انتقادی تاریخ تصوف باتکیه بر اقوال صوفیان تا قرن هفتم. روزنه.

References

- Ali ibn Torke Isfahani. (1996). *Aghl & Eshgh or Monazerat-e khams* (A. Jodi Nemati, Correction). Miras Maktoob Publication. [In Persian].
- Ali ibn Torke Isfahani. (1972). *The Collected Treatises of Sain-al-Din ibn Torke-ye Isfahani* (S. A. Mosavi Behbahani & S. I. Dibaji, Correction). Taghi Sharif Rezai Publication. [In Persian].
- Bukharai, A. A. (2011). *Dictionary of Hafez's Poems*. Elmi Publication. [In Persian].
- Dehbashi, M., & Mirbagheri Fard, S. A. A. (2014). *History of Sufism* (Vol. 1). Samt Publication. [In Persian].
- Ezzedin-e Kashani, M. A. (2010). *Mesbah-al-Hedaya & Mefta-al-Kefaya* (J. Homai, Correction). Zavvar Publication. [In Persian].
- Hojviri, A. A. O. (2013). *Kashf-al-Mahjoob* (M. Abedi, Correction). Soroush Publication. [In Persian].
- Jami, A. R. A. (2011). *Nafahat-al-Ons men Hazarat-al-Ghods* (M. Abedi, Correction). Sokhan Publication. [In Persian].
- Jodi Nemati, A. (1996). *Introduction to: Aghl o Eshgh or Monazerat-e Khams*. Miras Maktoob Publication. [In Persian].
- Khatibi, H. (2011). *The Art of Prose in Persian Literature*. Zavvar Publication. [In Persian].
- Kiyani, Kh., Mohammadi Fesharaki, M., & Barati, M. (2022). The Mystical Disposition of Shah Dai Allah Shirazi. *Research on Mystical Literature*, 16(2), 115-132. <https://doi.org/10.22108/jpll.2022.128907.1619> [In Persian].
- Mirbagheri Fard, S. A. A. (2012). Practical and Intellectual Mysticism or First and Second Mystical Traditions (Contemplation on the Foundations of Islamic Sufism and Mysticism). *Research on Mystical Literature*, 6(2), 65-88. https://jpll.ui.ac.ir/article_16417.html [In Persian].
- Mirbagheri Fard, S. A. A. (2015). *The History of Mysticism: The Evolutionary Course of Islamic Mysticism from the 7th Century up to the 10th Century* (Vol. 2). Samt Publication. [In Persian].
- Mirbagheri Fard, S. A. A., & Mohammadi, M. (2016). Phrases and Gestures in Mystical Language. *Research Paper of Mysticism*, 8(15), 193-216. <http://erfanmag.ir/article-1-418-fa.html> [In Persian]
- Mortazavi, M. (2009). *Hafez School: An Introduction to Hafezology* (Vol. 1). Miras Maktoob Publication. [In Persian].
- Movahedi, M. R. (2009). Reason in Realm of Love: Najm-od-din Razi's Viewpoint. *Philosophical Theological Research*, 11(1), 167-194. https://pfk.qom.ac.ir/article_190.html [In Persian].
- Najm-al-Din-e Razi. A. M. (1973). *Marmouzat-e Asadi dar Mazmourat-e Davoudi* (M. R. Shafei Kadkani, Correction). Institute of Islamic Studies. [In Persian].

- Najm-al-Din-e Razi. A. M. (1988). *Resale-ye Eshgh & Aghl (Meyar-al-Sedgh fī Mesdagh-al-Eshgh)* (T. Tafazoli, Correction). Elmi va Farhanghi Publication. [In Persian].
- Najm-al-Din-e Razi. A. M. (2012). *Mersad-al-Ebad* (M. A. Riahi, Correction). Elmi va Farhanghi Publication. [In Persian].
- Qani, Q. (2010). *Discussion in: Hafez's Works and Status (The History of Sufism in Islam and its Various Developments from the Beginning of Islam to Hafez's Era)* (Vol. 2). Zavvar Publication. [In Persian].
- Rastegar Fasai, M. (2013). *Persian Prose Types*. Samt Publication. [In Persian].
- Rastgo, S. M. (2010). *Mysticism in Persian Ghazal*. Elmi va Farhanghi Publication. [In Persian].
- Safa, Z. A. (2011). *History of Iranian Literature* (Vol. 3-2). Ferdows Publication. [In Persian].
- Safa, Z. A. (2013). *History of Iranian Literature* (Vol. 4). Ferdows Publication. [In Persian].
- Sajadi, S. J. (1983). *Dictionary of Mystic Words and Interpretations*. Tahori Publication. [In Persian].
- Sajadi, S. Z. D. (2014). *The Foundations of Mysticism and Sufism*. Samt Publication. [In Persian].
- Shamisa, S. (2011). *A Stylistic Survey of Persian Prose*. Mitra Publication. [In Persian].
- Yousef Poor, M. K. (2001). *Sufi Criticism: A Critical Review of the History of Sufism Based on the Sayings of Sufis up to the 7th Century*. Rowzaneh Publication. [In Persian].
- Zarinkoob. A. H. (2010). *The Value of Sofia's Heritage*. Amirkabir Publication. [In Persian].